

ОСОБЛИВОСТІ УСВІДОМЛЕННЯ МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ ЧАСОВОЇ ДИНАМІКИ ВЛАСНОГО ЖИТТЯ

Стаття присвячена вивченню особливостей усвідомлення молодшими школярами часової динаміки власного життя. Представлені результати емпіричного дослідження як молодший школяр визначається із часом свого життя і які події визначає як найбільш значущі на кожному віковому етапі.

Ключові слова: суб'єктивна картина життєвого шляху, самосвідомість, молодший шкільний вік.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. На сьогодні у віковій та педагогічній психології домінуючою є тенденція розглядати особистість як суб'єкта активної дії, що перетворює власні можливості на дійсність свого буття. Тому людину, як особистість, характеризує не лише те, чим вона є (актуальне), а й те, чим вона може стати (потенційне), її здатність узгодити різні аспекти свого розвитку. У такому контексті теперішнє, минуле, майбутнє співвідносяться не просто як різні часи життя людини, а як зміна, збереження і розвиток сутності особистості [1]. Проблема організації особистістю свого життя зачіпає не лише його соціально-просторовий порядок (проходження різних соціальних груп, розгортання різних видів діяльностей), а й соціально-часовий (розподіл видів життєдіяльності в часі, який би забезпечував повноту її життя, тобто, примноження зв'язків із зовнішнім світом, їх впорядкування, різнобічність, гармонію, універсальність). Не всі часові етапи життя людини рівноцінні, вони відрізняються з точки зору становлення таких особистісних компонентів, як індивідуальний характер, системи моральних якостей, ціннісних орієнтацій, соціальних установок тощо [2].

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблему сприймання часу в психології досліджували Є. Головаха і А. Кронік, Д. Елькін, В. Зінченко, С.Л. Рубінштейн, П. Фрес, Б. Цуканов та інші. На думку Б. Цуканова, такі властивості часу як плинність, незворотність, поділ на минуле, теперішнє, майбутнє пізнаються особистістю через переживання тривалості. П. Фрес та Д.Г. Елькін виділяли безпосереднє відображення часу людиною (перший рівень, притаманний людині та тварині) та опосередковане (понятійне) його освоєння. Аналогічні положення сформульовані С. Рубінштейном, який виділяв переживання часу у вигляді безпосередньо даної тривалості і абстрактний час, який означається в поняттях. Особливості ставлення особистості до часу власного життя – прожитого минулого, триваючого теперішнього, очікуваного майбутнього досліджували Б. Ананьєв, Н. Логінова, Л. Сохань, Т. Титаренко тощо.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Втім, аналіз результатів наукових пошуків вказаного напрямку об'єктивує брак даних експериментальних досліджень та доведених емпіричних фактів. Поодинокими залишаються спроби дослідити віковий аспект проблеми усвідомлення особистістю часу свого життя на етапі дитинства.

Формулювання цілей статті: з'ясувати, як молодший школяр визначається із часом свого життя, якою мірою розуміє його плинність і залежність від себе самого, які події визначає як найбільш значущі на кожному віковому етапі.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Опосередковане ставлення до переживання часу, як наявна система уявлень і понять про нього, є власне людським утворенням і виникає завдяки соціальному досвіду і мовленню. Вона дозволяє особистості, використовуючи точки відліку часу (суспільно прийняті та свої), реконструювати минуле, передбачати майбутнє, виходити за межі індивідуального досвіду, включати себе в історію людства [11, с.193].

Досить важливе місце у цілісному описі особливостей переживання часу особистістю займає ставлення до різних періодів життя. Їм даються різні оцінки тривалості в залежності від наповненості діями, вчинками, реалізації життєвих цілей, смислів. На певному етапі онтогенезу особистість ніби окреслює часовий масштаб власного життя, оскільки виокремлює події, у яких вона є не просто глядачем, а й активним учасником. Час життя сприймається нею як об'єктивно-біографічний.

Складність періодизації життя полягає в тому, що фази розвитку людини як індивіда й особистості дещо не збігаються. Б. Ананьєв писав з цього приводу, що "історія особистості або її життєвий шлях завжди "молодші" за індивіда в тій самій людині" [2, с.108]. З огляду на це, підпорядкувати індивідуальну біографію одному ритмові майже неможливо, оскільки кожен етап виконує специфічні функції стосовно життя як цілого, висуває перед особистістю свої проблеми, цілі. С. Рубінштейн наголошує, що біографія людини насичена подіями – вузловими моментами і поворотними етапами, коли з прийняттям рішення на більш чи менш тривалий період визначається його змістовна наповнюваність [9].

Свого часу інша вітчизняна дослідниця Н. Логінова деталізувала різновиди подій як одиниці біографії людини: 1) події середовища; 2) події поведінки у зовнішньому середовищі (вчинки); 3) події внутрішнього життя – як пошук, прийняття, усвідомлення цінностей, досягнення яких сприяє самореалізації суб'єкта, актуалізує побудову життєвої перспективи на їхній основі і усвідомлення своєї значущості [6].

У цьому контексті життєвий шлях особистості є спрямованою в часі і протікаючою в конкретному соціальному просторі подійністю і її переживанням у внутрішньому світі особистості [1]. Усвідомлення власного життєвого шляху є процесом усвідомлення себе, свого місця в контексті динаміки умов життя як нескінченної низки цілей та засобів їхнього досягнення у складній системі людських взаємин.

Здобутком самосвідомості, результатом самопізнання та біографічної рефлексії особистості є суб'єктивна картина її життєвого шляху. Цей термін вперше у вітчизняній психології був уведений Б. Ананьєвим для позначення різних

форм уявлень про власну біографію [2]. Ним позначається образ, часові виміри якого охоплюють масштаби людського життя в цілому, у контексті минулого (історії розвитку), теперішнього (життєвих ситуацій), майбутнього (планів, мрій, надій). Картина життя фіксує у взаємозв'язку головні події життєвого шляху, пояснюючи їх як причину чи наслідок, ціль чи засіб [9].

Свого часу Б. Ананьєв і С. Рубінштейн виділили істотні характеристики, закономірності формування та функціонування картини життєвого шляху. Б. Ананьєв вважає, що відображення власної біографії містить внутрішню періодизацію індивідуального життєвого шляху особистості, "вузлами" якої є значущі події. Саме подійний зміст суб'єктивної картини життя характеризує спрямованість особистості, смисли та цілі її життя, стверджує С. Рубінштейн.

У суб'єктивній картині життя в єдиній системі часового відліку сходяться біологічний час онтогенезу, психологічний час особистості як суб'єкта різних видів діяльності, а також історичний час суспільного життя, зауважує Б. Ананьєв. Це узгоджується з міркуваннями С. Рубінштейна про репрезентацію у даному феномені психологічного часу особистості в біографічному масштабі [9]. Таким чином, суб'єктивна картина життєвого шляху – це образ, який відображає просторово-часові параметри життя особистості.

Процесу реалізації життя як цілісності передують етапи його проектування, тому у молодшому шкільному віці домірним є формування життєвих планів на основі визначення життєвих цінностей, завдяки яким дитина приймає, переживає, оцінює свої прагнення, впорядковує цілі, обирає засоби їх досягнення, здійснює індивідуальні вибори в різних сферах буття. Аналіз психолого-педагогічної літератури з даної проблематики засвідчує, що на межі дошкільного та молодшого шкільного віку мають місце якісні зміни у сферах свідомості та самосвідомості дитини, які вможливають розвиток її здатності робити своє життя предметом біографічної рефлексії крізь призму світоглядних уявлень. Суб'єктивна картина власного життя в молодшому шкільному віці формується на межі образу світу як важливої компоненти свідомості дитини та образу власного "Я" у ньому як контексту самосвідомості. Міра її усвідомлення відображає ставлення до життєвого шляху як саморозвитку власного "Я", лінії позитивних самоутверджень, підкорених життєвій меті та ідеалам.

Зарубіжні та вітчизняні психологи одностайні в тому, що молодший шкільний вік є періодом інтенсивного розвитку інтелекту, який опосередковує якісну зміну всіх інших функцій. Діти засвоюють наукові поняття в тих чи інших сферах знань, завдяки яким у них формуються основи орієнтації в теоретичних формах відображення дійсності.

Стадію світопобудови, закономірну для молодшого шкільного віку, Т. Титаренко називає конформною, яка ускладнюється, диференціюється, втрачає єдиний центр у вигляді власного "Я", порівняно із егоцентричною у дошкільника. З'являється нова конфігурація просторово-часової структури життєвого світу, коли дитина активно опановує закони побудови соціального світу, вже може переживати себе у кількох послідовностях подій. Час при цьому сприймається як лінійний плин вперед, усвідомлюється і гостро переживається незворотність, кінченість власного існування [10].

Як наголошує Г. Грановська, у молодшого школяра психологічний час ще невеликий, охоплює його сьогоднішній день і недалеке майбутнє. Проте у дітей вказаного віку є спогади про минуле, як правило, образні та емоційні. Віддалене майбутнє ще абстрактне, не спонукає до дій, часто відображає теперішнє дитини [7]. На початку навчання у школі багато дітей орієнтуються на минуле, переживає ностальгію за дитинством. Однак згодом основний інтерес спрямовується у майбутнє, *на дорослість* як вік активної діяльності, соціальної значущості. Загалом, дитина орієнтується в часі за рахунок послідовності систематичної зміни подій, на основі знань часових еталонів, переживання тривалості часових інтервалів, розвитку уміння їх оцінювати на основі спостережень у природі, використання календаря. Діти розуміють, що час не можна зупинити, повернути, пришвидшити, що він не залежить від бажання та діяльності людини [7].

Безперечно, розвиток самосвідомості молодшого школяра пов'язаний із пізнанням свого внутрішнього світу як значущого, розгортанням можливостей удосконалювати себе, набувати якостей самоорганізованої особистості. Інструментом цього розвитку є рефлексія, спрямована на осмислення власних дій, внутрішніх станів, переживань, їхній аналіз. Рефлексивна самосвідомість не лише дає дитині достовірну інформацію про себе, а й допомагає виробити позитивну Я-концепцію для реалізації своїх можливостей, розкриття своєї індивідуальності [8]. Як зазначає К. Альбуханова-Славська, саме Я-концепція дає змогу дитині усвідомити себе як цілісність, апробувати свою здатність цілісним способом співвідноситися із своїм життям [1].

Таким чином, пізнавальна, ціннісно-моральна лінії розвитку особистості молодшого школяра забезпечують його спроможність певною мірою оволодіти механізмом рефлексії над власним буттям, виробляти свідоме ставлення до головних, вузлових подій свого життя і навички перспективного бачення свого "авторського начала" у життєвій активності.

Значущою для нашого дослідження є теза наукової психології про те, що сфера усвідомлення дитиною свого життєвого шляху постійно розширюється завдяки осмисленню особистістю минулого і плануванню майбутнього. Зміст життя особистості, таким чином, складає не лише визнання своїх переваг у теперішньому, а й осягнення своїх психічних можливостей, того, якою вона могла б стати, якою хоче бути. Саме процес розвитку самосвідомості дитини молодшого шкільного віку значною мірою відображає рівень сформованості її уявлень про час. Зважаючи на це, ми з'ясували, як саме зростаюча особистість визначається з часом свого життя, чи усвідомлює його плінність, які події вирізняє як значущі на різних життєвих етапах, як структурує свій внутрішній простір відповідно до власних переживань подій.

У ході власних експериментальних досліджень важливим інструментом для вивчення проблеми часової організації життя молодших школярів слугував метод індивідуальної бесіди. Дітям пропонувалось відповісти на запитання тематичної бесіди "Етапи мого життя". Експериментом було охоплено 102 досліджуваних (50 другокласників (31 хлопчик і 19 дівчаток) та 52 четвертокласників (25 хлопчиків і 27 дівчаток) ЗОШ № 10 м. Тернополя.

Нами було отримано і піддано якісному аналізу 500 відповідей респондентів. Запитання передбачали розгорнуті відповіді обстежуваних, їхні суб'єктивні думки, мотиви поведінки, обґрунтування своїх позицій, ставлень до себе та

інших, системи цінностей на кожному віковому етапі тощо. Застосування методу контент-аналізу вможливило деталізацію, конкретизацію, типізацію відповідей дітей щодо особливостей осмислення молодшими школярами уявлень про часовий вимір життя та характер їх емоційно-ціннісного ставлення до себе у площині минуле – теперішнє – майбутнє. Розподіл відповідей подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Характеристика відповідей молодших школярів на питання бесіди "Етапи мого життя"

Параметри оцінок	Варіанти оцінок кожного параметра	Кількість досліджуваних за статтю та віком			
		Хлопчиків		Дівчат	
		7-8 років	9-10 років	7-8 років	9-10 років
До якого віку ти доживеш?	Від 50 до 100 років	30	25	15	25
	До старості (5%)	1	0	4	0
Важливі події мого минулого	Об'єктивація власного "Я" (боявся, нічого не знав) (40%)	12	11	3	14
	Взаємини з рідними та близькими дорослими, з товаришами (слухався-не слухався) (25%)	8	4	8	5
	Досягнення в діяльності (невміння щось робити) (20%)	5	7	4	4
	Подарунки, розваги, випадки травмування, подорожі (15%)	6	3	4	2
Події мого сьогодення	Освоєння власного "Я" (терпеливий, кращий, сумлінний, добрий тощо) (50%)	15	15	4	16
	Допомога батькам, стосунки з дорослими, товаришами (20%)	5	3	7	5
	Досягнення в різних видах діяльності (навчальній, трудовій, спортивній) (20%)	7	6	4	3
	Проведення вільного від навчання часу (10%)	4	1	4	1
Важливі події мого дорослого життя	Турбота про своє "Я"(бути добрим, сміливим, щоб поважали) (50%)	18	16	2	14
	Турбота про дітей, старших, друзів (20%)	4	3	8	5
	Робота, одруження, машина, можливість паління тощо (15%)	7	5	3	2
	Успіхи життєдіяльності (престижна посада, "залишити за собою слід") (10%)	3	1	4	2
	Служіння Богу, людям (5%)	1	2	1	1
Важливі події моєї старості	Взаємини з дітьми, онуками (будуть мене поважати, слухати тощо) (40%)	18	10	4	8
	Помру, хворітиму, нічого не зможу робити (20%)	4	4	7	5
	Вдосконалення свого "Я" (вірити в Бога, допомагати всім тощо) (15%)	2	5	2	6
	Успіхи в життєдіяльності (працювати, отримувати пенсію тощо) (15%)	4	5	2	4
	Не знаю, не думав про це (10%)	3	1	4	2

Якісний аналіз наведених у таблиці кількісних даних дозволяє твердити, що молодші школярі обох статевих груп спроможні виробляти систему послідовно впорядкованих у часі заходів, справ, які конкретизують їхні мрії, задуми. Здатність прогнозувати найближче майбутнє, виробляти елементарні цілі проявилася у досліджуваних наступним чином.

З'ясувалось, що молодші школярі адекватно міркують щодо особливостей різних етапів свого життя, вирізняють специфіку кожного, орієнтуються на домінуючий різновид діяльності, притаманний дитинству, дорослості, старості. Досліджувані констатують, що з віком у людини відбуваються зміни зовнішності, характеру поведінки та діяльності, зв'язків із дійсністю, іншими людьми, усвідомлення свого Я.

Найхарактерніше на кожному етапі життя уособлюється школярами-початківцями у так званих "вікових атрибутах". Так, для дитинства це: фізична безпорадність, опіка дорослих, розваги, багато вільного часу, майстрування тощо. Шкільний період життя об'єктивується такими особливостями, як регулярне навчання і відвідування школи; важливість отримання позитивних оцінок; зростання інтелектуальних, вольових можливостей; допомога батькам, збільшення обов'язків; подорожі, розваги; взаємодія з ровесниками. Доросле життя уявляється молодшими школярами як необхідність вибору професії, матеріальна незалежність, створення сім'ї, народження і піклування про дітей, спілкування з друзями. Старість, як правило, пов'язується із відпочинком на пенсії, доглядом за внуками, господарством, допомогою з боку дітей, настанням фізичної немічності, ймовірними хворобами і смертю, очікуванням поваги від оточуючих за надання їм допомоги.

Отже, діти 7-10 років у переважній своїй більшості володіють адекватними уявленнями про теперішні, минулі,

майбутні події людського життя як розгортання не лише зовнішніх характеристик особистості, а й зростання внутрішніх, сутнісних можливостей, їх втілення через справи в соціумі. Вони здатні також реально визначити тривалість життя (від 50 до 100 років), міркувати у даному напрямку, спираючись на знайомий досвід.

Якісний аналіз відповідей молодших школярів дозволив також визначити ієрархію життєвих цінностей на кожному віковому етапі, сфери життєдіяльності, на які вони орієнтовані. Так, у минулому – це об'єктивація "Я", досягнення у практичній діяльності, спілкування з ровесниками, батьками, можливість розпоряджатися вільним часом. У теперішньому – зростання власних можливостей, самостійності, досягнення у навчальній діяльності, розбудова взаємин з друзями, організація дозвілля, розваги, ігри. У майбутньому ймовірна організація подій переважно зорієнтована на успіхи у професійній сфері, матеріальний добробут, злагоду в сімейних взаєминах, стосунки з друзями, творення добра, допомогу людям, а також вдосконалення власного "Я", служіння Богу. Можна стверджувати, що суб'єктивна картина розгортання власного життя у світі вибудовується у свідомості учнів початкової школи на основі адекватного відображення його ретроспективних, актуальних та перспективних подій, які відбивають здебільшого не стільки сам процес буття, скільки його сенс.

Образи важливих подій власного життя на різних його етапах у свідомості молодших школярів можна характеризувати не лише за мірою конкретності-узагальненості, розумінням їхнього взаємозв'язку, а й за модальністю, емоційною забарвленістю – позитивною чи негативною. При цьому негативних вражень від життя в дітей 7-10 років значно менше, аніж позитивних. Події, які у минулому несли негативне забарвлення, частіше зустрічаються в дітей 1-2 класів. Такими їх називають у зв'язку із нещасними випадками, перебуванням у лікарні (5% відповідей), що пояснюється обмеженістю знань дитини (себе минулого) про світ у поєднанні із нестримним бажанням експериментувати у доквіллі. Відповідаючи на запитання про період старості, діти також частково згадують про хвороби, смерть (10%), тобто усвідомлюють обмеженість тривалості життя цими об'єктивними чинниками.

Теперішнє життя молодших школярів, а також майбутня дорослість у їхній уяві майже не насичені негативними подіями (таких відповідей лише 2%). Отже, діти зазначеної групи ще не достатньо вміють рефлексувати причини подій, зокрема негативних, з метою передбачення їх наслідків для уникнення або подолання. У практиці взаємодії дітей та дорослих, зазвичай, відсутнє обговорення, аналіз таких подій, адже і батьки таким чином прагнуть зменшити кількість негативних переживань своїх дітей. Іншою причиною радше є те, що важливість події учні початкової школи здатні пов'язувати не з буденністю, а з тим, у чому полягає її смисл як втілення себе у позитивному, а відтак оптимістично міркують про дорослість як зростання своїх можливостей.

Результати наших досліджень дають підстави вважати, що уявлення молодшого школяра про майбутнє, як подія думки, розгортається в контексті всього життя. Вони мають досить точний (лише у деякого приблизний і схематичний), наближений до реальності характер, враховують життєві обставини, відображають домінуючі у найближчому дорослому оточенні пріоритети. Образ майбутнього у свідомості дітей орієнтований на ідеал, мрії, задля яких особистість реалізується вже сьогодні. Уявлення про теперішнє адекватно відображають складність, реальність життєвого процесу, те, задля чого необхідно докладати зусилля.

На основі одержаних у ході бесіди даних можна стверджувати, що елементарне усвідомлення причин і наслідків подій власного життя та життя близьких людей, значущості різних справ сприяє динамічному розвитку молодших школярів як суспільних суб'єктів, індивідуальностей. Діти диференціюють реальні події за мірою їх важливості, апелюють до реальних фактів та подій, що дозволяє констатувати активне розгортання їх світосприйняття, здатність "вписувати" свій життєвий шлях у його контекст на основі засвоєння цінностей соціуму.

Отже, молодший школяр не лише самореалізується через усвідомлення цілей діяльності, планування дій у часі, освоєння нових соціальних ролей, але й активно пізнає себе, міру залежності життя від самого себе, творить внутрішній світ на основі перетворення правил у внутрішню реальність, совість, і саме у такому контексті спроможний усвідомлювати смисл власного життя.

Самооцінки у часовому вимірі є виявами любові-нелюбові, поваги-зневаги до себе, важливою складовою структури особистості дитини. Тому основною площиною виміру дитиною свого життєвого шляху є спілкування з дорослими, ровесниками, продуктивна діяльність, рівень розвитку можливостей, якостей власного "Я". Це засвідчує важливість становлення світосприйняття в цей віковий період, самостійного осмислення дійсності, а також рефлексивних знань як основи розбудови самосвідомості і вироблення норми особистісної програми розвитку (життєвих планів, мрій, ідеалів тощо). Усвідомлення своєї здатності впливати на оточуючий світ виступає важливою передумовою соціальної активності, організації власного життя.

Висновки:

1) Пізнавальна, ціннісно-моральна лінії розвитку особистості молодшого школяра забезпечують його спроможність певною мірою оволодіти механізмом рефлексії над власним буттям, виробляти свідоме ставлення до головних, вузлових подій свого життя і навички перспективного бачення свого "авторського начала" у життєвій активності.

2) На етапі початкової школи діти відтворюють у свідомості цілісну картину свого життя як індивідуальну історію в її просторовій і часовій ретро- та перспективі.

3) Молодший школяр здатний виробляти конкретні, обґрунтовані оцінки життєвих подій та себе в їхньому контексті на основі засвоєної системи цінностей, звичних очікувань стосовно себе від найближчого оточення.

Отримані дані вможливають внесення певних коректив у розуміння й оцінку якісних параметрів деяких структурних компонентів свідомості молодших школярів (наприклад, картини світу, уявлення про вікові періоди життя людини тощо) та самосвідомості (Я-образ у контексті становлення життєвої перспективи) і їх ролі у виникненні здатності індивіда бути суб'єктом власного життя у контексті його морально-ціннісного зростання.

Перспективи подальших розвідок. Перспектива подальшого дослідження проблеми вбачається у виявленні особливостей усвідомлення часової динаміки життя в інших вікових періодах.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Альбуханова-Славская К. А.* Личностная регуляция времени / К. А. Абульханова-Славская // *Личность и ее жизненный путь* / под ред. Б. Ф. Ломова. – М., 1999. – С. 115–129.
2. *Ананьев Б. Г.* О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 380 с.
3. *Головаха Е. И.* Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. – К.: Наук. думка, 1984. – 208 с.
4. *Жизненный путь личности* / под ред. Л. В. Сохань. – К. : Наук. думка, 1987. – 281 с.
5. *Зинченко В. П.* Время – действующее лицо / В. П. Зинченко // *Вопросы психологии*. – 2001. – № 6. – С. 43–54.
6. *Логина Н. А.* Развитие личности и ее жизненный путь / Н. А. Логина // *Принцип развития в психологии*. – М. : Наука, 1978. – С. 156–172.
7. *Обухова Л. Ф.* Детская психология : теория, факты, проблемы / Л. Ф. Обухова. – М. : Тривола, 1995. – 360 с.
8. *Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження* / за ред. С. Д. Максименка, М. Й. Боришевського. – К. : Рута, 1999. – 126 с.
9. *Рубинштейн С. Л.* Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
10. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
11. *Цуканов Б. И.* Время в психике человека / Б. И. Цуканов. – Одесса : Астропринт, 2000. – 212 с.

Подано до редакції 21.11.11
